



ISSN 2080-1807

TORUŃSKIE STUDIA BIBLIOLOGICZNE
2020, nr 1 (24)

Agnieszka Łakomy-Chłosta

Instytut Nauk o Kulturze

Uniwersytet Śląski w Katowicach

e-mail: agnieszka.lakomy@us.edu.pl

Sztuka introligatorska Wiener Werkstätte jako urzeczywistnienie idei ruchu Arts and Crafts w europejskiej kulturze książki XX w. (na przykładzie kolekcji książkowej Maxa Morgensterna)

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/TSB.2020.010>

STRESZCZENIE: Na gruncie kultury europejskiej jednym z najbardziej znanych przykładów realizacji założeń powstałego w XIX w. ruchu artystycznego Arts and Crafts są Warsztaty Wiedeńskie. Podejmowane przez związanych z Warsztatami artystów działania znacząco wpisały się w rozwój sztuki książki, a szczególnie zdobnictwa opraw. Przy ich tworzeniu powrócono do sposobów manualnych, wykorzystując zaangażowanie najlepszych rzemieślników – introligatorów czy złotników. Ze względu na znaczący wpływ działań Warsztatów na kulturę książki w Europie i cenioną do dziś wartość artystyczną opraw ich projektu, w artykule omówiono to zagadnienie na podstawie kolekcji Maxa Morgensterna. Zarysowano historię Warsztatów Wiedeńskich, ze szczególnym uwzględnieniem pracowni introligatorskiej oraz przedstawiono życiorys M. Morgensterna, jednego z najlepszych klientów Warsztatów. Główną częścią artykułu jest jednak omówienie rozwiązań artystycznych wykorzystywanych w projektach opraw i pokazanie ich zastosowania na przykładzie omawianej kolekcji. Poruszone zostaną także zagadnienia autorstwa oraz specyfiki materiałów, po które sięgali artyści i rzemieślnicy Warsztatów Wiedeńskich.

SŁOWA KLUCZOWE: Arts and Crafts, kultura książki, Max Morgenstern, sztuka introligatorska, Wiener Werkstätte.

W iener Werkstätte Produktiv Genossenschaft von Kunsthandwerkern in Wien¹ (w skrócie *Wiener Werkstätte*, pol. Warsztaty Wiedeńskie) działające w latach 1903–1932² są przykładem kooperacji artystów, której funkcjonowaniu przyświecały idee ruchu Arts and Crafts³. Założycielami stowarzyszenia byli znani wiedeńscy artyści, wcześniej związani z Secesją Wiedeńską: Josef Hoffmann i Koloman (Kolo) Moser. Pierwszy z nich był architektem i projektantem sztuki użytkowej⁴, a drugi malarzem oraz grafikami⁵. Obok obu artystów, trzecim założycielem Warsztatów i inwestorem finansowym został przemysłowiec Friedrich Waerndorfer (nazywany Fritzem)⁶, który został dyrektorem komercyj-

¹ S. Keil, *Neustiftgasse 32–34, 1070 Wien Neubau*, [w:] *Jugendstilwien. Die schönsten Jugendstil Häuser von Wien* [online] [dostęp 12 lutego 2020]. Dostępny w World Wide Web: <http://jugendstilwien.at/ort/neustiftgasse-32-34-1070-wien-neubau/>.

² *Wiener Werkstätte*, [w:] *Austria-Forum* [online] [dostęp 12 lutego 2020]. Dostępny w World Wide Web: https://austria-forum.org/af/AustriaWiki/Wiener_Werkst%C3%A4tte; J. W. Schweiger, *Meisterwerke der Wiener Werkstaette: Kunst und Handwerk*, Wien cop. 1990, s. 22.

³ Ruch Arts and Crafts powstał w XIX w. w Wielkiej Brytanii, a za jego założyciela uznaje się Williama Morrisa. Ruch zakładał powrót do pięknych, rzemieślniczo przygotowywanych przedmiotów użytkowych. *Arts and Crafts*, [w:] *Encyklopedia architektury* [online] [dostęp 12 lutego 2020]. Dostępny w World Wide Web: https://archirama.muratorplus.pl/encyklopedia-architektury/arts-and-crafts,62_485.html.

⁴ *Hoffmann, Josef*, [w:] *Austria-Forum* [online] [dostęp 12 lutego 2020]. Dostępny w World Wide Web: https://austria-forum.org/af/Biographien/Hoffmann%2C_Josef.

⁵ O. Matulla: *Moser, Koloman (Kolo) (1868–1918), Maler und Graphiker*, [w:] *ÖBL* [online] [dostęp 18 kwietnia 2020]. Dostępny w World Wide Web: https://www.biographien.ac.at/oeb1/oeb1_M/Moser_Koloman_1868_1918.xml;internal&action=hilite.action&Parameter=koloman%20moserhttps://www.biographien.ac.at/oeb1/oeb1_M/Moser_Koloman_1868_1918.xml;internal&action=hilite.action&Parameter=koloman%20moser.

⁶ Waerndorfer pochodził z bogatej rodziny przemysłowców i dość szybko zainteresował się ruchem Arts & Crafts. Oprócz współpracy z WW miał także kontakt z Charlesem Rennie Mackintoshem, któremu zlecił projekt saloniku muzycznego. B. Selden, *Das dualistische Prinzip. Zur Typologie abstrakter Formensprache in der angewandten Kunst, dargestellt am Beispiel der Wiener Werkstätte, des Artel und der Prager Kunstwerkstätten*, München 1991, s. 10.

nym firmy⁷. W 1913 r. popadł jednak w problemy finansowe i udał się na emigrację⁸. Z kolei przechodzące problemy finansowe Warsztaty, po wycofaniu się z działalności Waerndorfera, od bankructwa⁹ uratowali m.in. Otto Primavesi i Moriz Gallia¹⁰. Ten pierwszy w latach 1915–1925 kierował finansami¹¹ i doprowadził do powstania wielu filii¹². Kolejne trudności dotknęły Warsztaty w 1918 r., a w 1925 r. Primavesi wycofał się z kooperacji, przekazując swoje udziały żonie¹³.

Zgodnie z założeniami ruchu Arts and Crafts w działalności Warsztatów Wiedeńskich powrócono do rzemieślniczego wytwarzania produktów użytkowych. Projekty przygotowywane były przez artystów współpracujących ze stowarzyszeniem, a ich realizacją zajmowali się wyspecjalizowani rzemieślnicy, biegli w swoim fachu. Ocenia się, że z Warsztatami współpracowało ponad 300 osób¹⁴. W Warsztatach Wiedeńskich zajmo-

⁷ Fritz Waerndorfer, [w:] *Austria-Forum* [online] [dostęp 12 lutego 2020]. Dostępny w World Wide Web: https://austria-forum.org/af/AustriaWiki/Fritz_Waerndorfer.

⁸ Tamże.

⁹ Produkowane w Warsztatach Wiedeńskich były produktami dużo droższymi niż produkty z taśm fabrycznych, co wpływało na sytuację finansową spółdzielni. *Biographie – Wiener Werkstätte*, [w:] *Vogelhofer* [online] [dostęp 25 kwietnia 2019]. Dostępny w World Wide Web: <http://www.vogelhofer.at/rtc-vogelhofer/394.html>.

¹⁰ Fritz Waerndorfer, [w:] *Austria-Forum*....

¹¹ Otto Primavesi, [w:] *Austria-Forum* [online] [dostęp 12 lutego 2020]. Dostępny w World Wide Web: https://austria-forum.org/af/AustriaWiki/Otto_Primavesi.

¹² W maju 1903 r. Warsztaty zajmowały prowizoryczną siedzibę przy Heumühlgasse 6, ale jesienią przeprowadziły się do budynku przy Neustiftgasse 32–34. Kilka lat później powstały także inne oddziały i biura przy: Graben 15 (1907 r.), Döblergasse 4 (warsztaty – 1913 r.), Tegetthofstraße 7–9 (dyrekcja – 1916 r.), Kärntner Straße 41 (moda – 1916 r.), Kärtner Straße 32 (dział tekstylny – 1917 r.) Maysedergasse 4 (1916), Piaristengasse nr 6/8; 2 (1926). Zainteresowanie produktami oferowanymi przez WW spowodowało, że również za granicą otwierano filie wiedeńskiej spółdzielni. Otworzono je w Karlsbadzie (1909), Marienbadzie (1916/1917), Zurichu (X.1917), Nowym Jorku (1922), Velden (1922) i Berlinie (1929), a nawet we Wrocławiu. H. Neiß, *Wiener Werkstätte. Zwischen Mythos und wirtschaftlicher Realität*. Köln; Weimar, cop. 2004, s. 46–73; Ch. Brandstätter, *Design der Wiener Werkstätte 1903–1932*, Wien 2003, s. 58, 64–67; *Wiener Werkstätte*, [w:] *Austria-Forum*; B. Selden: dz.cyt., s. 10, 14–15; Otto Primavesi, [w:] *Austria-Forum*...; S. Keil, dz. cyt.; J. W. Schweiger: dz. cyt., s. 22.

¹³ Tamże.

¹⁴ H. Neiß, dz. cyt., s. 95. Wykazy współpracowników znaleźć można m.in. w następujących źródłach: Ch. Brandstätter, dz. cyt., s. 393–394; *Wiener Werkstaette*, [w:] *Woka Lexikon* [online] [dostęp 12 lutego 2020]. Dostępny w World Wide Web: <https://www.woka.com/de/lexikon/wiener-werkstaette.html>; *Wiener Werkstätte*. W: *Weltum* [online]

wano się wieloma dziedzinami sztuki użytkowej. Projektowano m.in. budynki, meble, wyroby skórzane, szklane, ceramikę, biżuterię, tkaniny czy ubrania. Prowadzono także działalność graficzną i wydawniczą, której rezultatem były druki przemysłowe, reklamy, zaproszenia, programy przedstawień, ekslibrisy, książki obrazkowe (np. *Die träumenden Knaben* Oskara Kokoschki), książki harmonijkowe, kalendarze, pocztówki, karty do gry, plakaty czy arkusze obrazkowe¹⁵. Ważnym aspektem pracy była także działalność introligatorska. Artyści Warsztatów upatrywali bowiem w projektach książkowych realizacji koncepcji *Gesamtkunstwerk* („dzieła totalnego”)¹⁶. W wypadku jej urzeczywistnienia w tym przedmiocie użytkowym, chodziło o powiązanie wyglądu okładki z intelektualną zawartością książki, jej treścią. Podkreślano także haptyczny, a więc związany z komunikowaniem się za pomocą zmysłu dotyku, charakter okładki¹⁷.

Pracownia introligatorska w ramach Warsztatów powstała bardzo szybko, bo już w 1904 r.¹⁸ Co ważniejsze, do współpracy udało się pozyskać wybitnego wiedeńskiego introligatora Carla (Karla) Beitela (C. Beitel prowadził własny zakład introligatorski od 1902 r., jednak za namową Hoffmanna od maja 1904 r. zdecydował się przenieść zakład do Warsztatów). Pracownię prowadził aż do śmierci w 1917 r.¹⁹ Jak podaje Hertha Neiß, w introligatorni zatrudniano także złotnika Ludwiga Willera, Antona Dersa, Franza Fischera, Franza Harolda, Paula Ruckendorfeera oraz mistrza kaletnictwa Ferdinanda Heidera²⁰.

[dostęp 12 lutego 2020]. Dostępny w World Wide Web: http://www.weltum.de/weltum/themen/thema.php?thema_id=700.

¹⁵ J. W. Schweiger, dz.cyt., s. 63.

¹⁶ K. Holzer, *Bucheinbände der Wiener Werkstätte*, [w:] *Austrian Posters. Beiträge zur Geschichte der visuellen Kommunikation* [online] [dostęp 30 marca 2020]. Dostępny w World Wide Web: <https://www.austrianposters.at/2017/03/11/bucheinbaende-der-wiener-werkstaette/>.

¹⁷ Tamże.

¹⁸ H. Neiß w swojej książce opisuje pracownię introligatorską wraz z warsztatem skórzanym, w którym z kolei przygotowywano przedmioty skórzane np. modne torebki, ale też przedmioty obciążane skórą, do których zaliczyć można m.in. otwieracze do listów, portmonetki. H. Neiß, dz. cyt., s. 116.

¹⁹ K. Holzer, dz. cyt.; H. Neiß, dz.cyt., s. 117.

²⁰ Do ok. 1910 r. oprócz monogramów artystów przedmioty skórzane były sygnowane również monogramami rzemieślników. H. Neiß, dz.cyt., s. 117.

Początkowo oprawy, projektu K. Mosera, powstawały z ręcznie barwionego papieru marmurkowego (*Tunkpapier*). Jedną z pierwszych klientek była Adele Bloch-Bauer, córka dyrektora Wiener Bankverein, Moriza Bauera, znana z obrazu Gustava Klimta²¹. Oprawą książkową zajmował się oczywiście też J. Hoffmann. Równocześnie z projektami z papieru marmurkowego, zaczęły także powstawać takie, które wykorzystywały skórę²². Oprawy wystawiane były w punktach sprzedaży Warsztatów, co miało na celu dotarcie do wielu odbiorców, korzystających z punktów sprzedaży. Drugim sposobem nabywania opraw była realizacja prywatnych zamówień²³. W takim przypadku książkę do pracowni introligatorskiej Warsztatów Wiedeńskich przynosił jej właściciel, a po dokładnej analizie pozycji artysty przygotowywali projekt, który przedstawiany był zleceniodawcy. Po jego zatwierdzeniu, wykonanie pozostawiano rzemieślnikom związanym z pracownią. Na etapie projektu brano pod uwagę m.in. zawartość treściową książki, co było właśnie odwołaniem do koncepcji *Gesamtkunstwerk*. Credo, które przyświecało pracy członków Warsztatów przy produktach ze skóry i oprawach książkowych, zapisane zostało w programie pracy z 1905 r.:

Nasze wyroby skórzane i okładki książek, podobnie jak wszystkie inne [wyroby], są wykonane z dobrego materiału i perfekcyjnie technicznie. To naturalne, że nasze dekoracje pojawiają się tylko wtedy, gdy struktura materiału nie przemawia przeciwko temu. Wszystkie rodzaje inkrustacji skóry, druk na ślepo i złocenie ręczne, skórzane oploty i proces wytwarzania papieru marmurkowego są wykonywane naprzemiennie. Dobra oprawa całkowicie umarła. Puste grzbiety, szycie drutem, nieestetyczny krój, źle zszyte kartki i zła skóra są nie do zniesienia. Tak zwana oryginalna okładka, tj. fabrycznie wytworzona, bogato zadrukowana przy użyciu klisz teczka to wszystko, co mamy. Maszyna pracuje sumiennie i wypełnia nasze pudełka książkowe źle

²¹ K. Holzer, dz. cyt.; *Adele Bloch-Bauer I*. [w:] *Wikipedia.pl* [online] [dostęp 30 marca 2020]. Dostępny w World Wide Web: https://pl.wikipedia.org/wiki/Adele_Bloch-Bauer_I.

²² *Bucheinbände der Wiener Werkstätte* [online], „Kunsth Handwerk” 2017, nr 1 [dostęp 30 marca 2020]. Dostępny w World Wide Web: https://issuu.com/humanbrand1/docs/fertige_ausgabe_01_2017_mit_cover.

²³ K. Holzer, dz. cyt.



wydrukowanymi dziełami, ich wartością jest taniość. Jednak każdy człowiek kultury powinien się wstydzić tej obfitości materiałów, ponieważ z jednej strony łatwość wytwarzania niesie ze sobą niewielką odpowiedzialność, z drugiej zaś obfitość prowadzi do powierzchowności. Ile książek jest naprawdę naszych? I czy należy nie zapomnieć o miłości, z jaką książka została wydrukowana, wyposażona i oprawiona, doprowadzając nas do zupełnie innej relacji, w której kontakt z pięknymi rzeczami upiększa nas samych? Książka jako całość powinna być rękodziełem, a jej wartość jako taka musi być mierzona²⁴.

Ocenia się, że w latach 1904–1929 powstało ponad 300 opraw²⁵.

W artykule, ze względu na wartość produktów działalności introligatorskiej Warsztatów Wiedeńskich dla kultury i sztuki książki, zdecydowano się skupić właśnie na tym temacie. Mimo że zagadnienie to rzadko jest poruszane w literaturze fachowej, to w ostatnich latach często organizowane były wystawy ich opraw w placówkach muzealnych²⁶. Do

²⁴ „Bei unseren Lederarbeiten und Bucheinbänden wird, ebenso wie bei allen, auf ein gutes Material und technisch vollkommene Durchführung gesehen. Es ist natürlich, dass unser Dekor nur dort auftritt, wo die Struktur des Materials nicht dagegen spricht. Alle Arten der Ledereinlegekunst, das Blinddruckes und der Handvergoldung, des Lederflechtens und des Tunkverfahrens werden abwechselnd ausgeübt. Der gute Einband ist vollkommen aufgestorben. Der hohle Rücken, das Heften mit Draht, der unschöne Schnitt, die schlecht gehefteten Blätter und das schlechte Leder sind unausrottbar. Der so genannte Originaleinband, d.h. der fabrikmäßig hergestellt, mit Klischees reich gedruckte Umschlag ist alles, was wir besitzen. Die Maschine arbeitet emsig und füllt unsere Bücherkästen mit mangelhaft gedruckten Werken, ihr Rekord ist die Billigkeit. Doch sollte jeder Kulturmensch sich dieser Materialfülle schämen, denn einerseits bringt die leichte Herstellbarkeit eine geringe Verantwortlichkeit mit sich, während andernteils die Fülle zur Oberflächlichkeit führt. Wie viele Bücher sind wirklich die unseren? Und sollte man diese nicht vergessen haben, dass Liebe, mit der ein Buch gedruckt, ausgestattet und gebunden wurde, uns in ein ganz andere Verhältnis zu demselben bringt, dass der Umgang mit schönen Dingen uns selbst verschönt? Ein Buch soll als Ganzes ein Kunsthandwerk sein und muß dessen Wert als solches bemessen werden“. Cytat za H. Neiß, dz. cyt., s.116–117.

²⁵ *Bucheinbände Der Wiener Werkstätte*, [w:] MAK [online] [dostęp 30 marca 2020]. Dostępny w World Wide Web: https://www.mak.at/programm/ausstellungen/bucheinbaende_der_wiener_werkstaette.

²⁶ M.in. w maju 2017 r. w Museum für angewandte Kunst w Wiedniu zaprezentowana została wystawa poświęcona introligatorstwu Wiener Werkstätte pt.: *Bucheinbände der Wiener Werkstätte*. Pokazano na niej okazy z kolekcji prywatnych Ernsta Ploila oraz Richarda Grubmana, a także obiekty będące w posiadaniu MAK. Wystawa dostępna była do czerwca 2017 r. Najwięcej wzmianek o introligatorstwie pojawia się w związku z tą

przedstawienia założeń plastycznych projektów wychodzących z pracowni Warsztatów, zdecydowano się na wykorzystanie przykładu książek oprawionych przez członków kooperacji, a należących do kolekcji XX w. austriackiego mecenasa sztuki, Maxa Morgensterna. Był on bowiem wielkim miłośnikiem sztuki Wiener Werkstätte²⁷, a w szczególności ich opraw książkowych. Mówi się, że należał do najlepszych klientów, pozwalając sobie nawet na kwestionowanie projektów przygotowanych przez samego J. Hoffmanna²⁸.

Max Morgenstern (właściwie Maximilian) urodził się w Hranicach (niem. *Mährisch Weißkirchen*) na Morawach 23 września 1883 r. Jego ojciec Alojzy był właścicielem fabryki tekstylnej w Bielsku, którą po jego śmierci w bardzo złym stanie finansowym przejął Max²⁹. Okazał się jednak bardzo zdolnym zarządzającym i wyciągnął firmę z trudnej sytuacji materialnej. Po służbie w wojsku austriackim w trakcie I wojny światowej poznał swoją przyszłą żonę, urodzoną w 1900 r. w Berlinie Herthę Israel. Para pobrała się w 1921 r.³⁰ i zamieszkała w Wiedniu na ulicy Wattmann-gasse 25 w dzielnicy Hietzing. 2 listopada 1922 r. urodził się pierwszy syn małżeństwa Curt Peter, a dwa lata później, 7 maja 1924 r. drugi – Wolfgang Bob. Prowadzenie fabryki w Bielsku wymagało poświęceń – w ówczesnym czasie podróż z Wiednia do Bielska trwała ponad 5 godzin, co uniemożliwiało codzienne dojazdy do pracy. W związku z tym M. Morgenstern w tygodniu przebywał w mieszkaniu w Bielsku, a na Wattermann-gasse wracał na sobotę i niedzielę. Po Anschlussie małżeństwo zdecydowało się na emigrację do Wielkiej Brytanii. Opuścili Austrię na przełomie lata

wystawą. *Bucheinbände Der Wiener Werkstätte*, [w:] MAK ...; *Bucheinbände der Wiener Werkstätte*. „Kunsth Handwerk”...; K. Holzer, dz. cyt. Kuratorka wystawy, Elisabeth Schmutz-termeier, opisała także oprawy Warsztatów Wiedeńskich w czasopiśmie Domu Aukcyjnego „im Kinsky” z 2017 r.

²⁷ Kolekcjonerstwo państwa Morgenstern nie ograniczało się tylko do opraw, ich mieszkanie było wyposażone w wiele mebli rzemieślniczych wyprodukowanych w Warsztatach. *Sammlung Max Morgenstern. 2, 23 Einbände der Wiener Werkstätte für Max Morgenstern*, Wien [2015], s. 10.

²⁸ Tamże, s. 26–27.

²⁹ Tamże, s. 10: Ojciec Maxa był hazardzistą, co wpłynęło na kondycję firmy.

³⁰ Niektóre źródła podają rok 1922. *23 Wiener Werkstätte Bindings for Max Morgenstern – On Show in Vienna, until October 2015*, [w:] ILAB.org [online] [dostęp 3 kwietnia 2020]. Dostępny w World Wide Web: <https://ilab.org/articles/23-wiener-werkstatte-bindings-max-morgenstern-show-vienna-until-october-2015>.



i jesieni 1938 r., podróżując najprawdopodobniej oddzielnie³¹. Fabrykę i mieszkanie w Bielsku w 1939 r. przejął członek partii nacjonalistycznej Eduard Isert³². Max Morgenstern zmarł 12 grudnia 1946 r. w Bradford na skutek wypadku drogowego, spowodowanego brakiem widoczności w smogu. W testamencie przepisał cały majątek żonie, która zmarła 10 lutego 1962 r.

Morgenstern już od młodości wykazywał zainteresowanie sztuką³³. Zaabsorbowały go m.in. książki, co zaowocowało stworzeniem na początku XX w. prywatnej biblioteki. Zbierał książki publikowane przez drukarnie artystyczne, ale także takie, które odznaczały się luksusową oprawą. W pierwszej grupie największym zainteresowaniem kolekcjonera cieszyły się: Doves-Press (Londyn, 1901–1909), Ernst Ludwig-Press (Darmstadt, 1907–1945), Eragny-Press (1894–1914), Georg Müller Verlag (Monachium 1903–1932), Insel Verlag (Lipsk, 1901–), Janus-Press (Lipsk, 1907–1926), Kleukens-Press (Frankfurt nad Menem, 1919–1923), Zilverdistel (Holandia, 1909–1923)³⁴. W drugiej grupie znalazły się przede wszystkim oprawy Warsztatów Wiedeńskich, które zamawiane były dla wybranych dzieł ze zbiorów kolekcjonera. Kolekcja artystycznych książek, którą udało się zebrać M. Morgensternowi, była niezwykle bogata. Obejmowała bowiem ponad 1500 książek³⁵, wiele uznawanych jest do dnia dzisiejszego za rzadkie, a nawet za białe kruki³⁶.

W katalogu antykwarycznym: *Sammlung Max Morgenstern. 2, 23 Einbände der Wiener Werkstätte für Max Morgenstern*³⁷, który ukazał się

³¹ S. Niederacher, *Dossier Max Morgenstern und Hertha Morgenstern. Prowienienzforschung bm: ukk – LMP*. 2009. [online] [dostęp 30 marca 2020]. Dostępny w World Wide Web: https://www.bmkoes.gv.at/dam/jcr:16c88174-41ec-47f7-a8cc-acd7f28ba2ed/dossier_morgenstern.pdf.

³² Tamże.

³³ M. Morgenstern był także mecenasem Alfeda Kubina. *Sammlung Max Morgenstern. 2...*, s. 10.

³⁴ *Sammlung Max Morgenstern. 1, Pressensrucke und bibliophile Drucke*, Wien [b.d.], s. 13.

³⁵ Niektóre źródła podają 1200 sztuk. *23 Wiener Werkstätte Bindings for Max Morgenstern...*

³⁶ Tamże.

³⁷ Katalog jest drugą częścią publikacji, ukazującej kolekcję książkową Maxa Morgensterna. W części tej skupiono się tylko na oprawach z pracowni Wiener Werkstätte. W pierwszej części katalogu z kolei przedstawiono pozycje z drukarni artystycznych. Katalog dostępny jest m.in. w Österreichische Nationalbibliothek (sygn. AC12651823),

w Wiedniu w 2015 r. przedstawiono opisy opraw autorstwa członków Warsztatów Wiedeńskich do 23 tytułów (26 tomów, gdyż pozycje wielotomowe otrzymały jednolite oprawy) z kolekcji M. Morgensterna. Ich analizy i omówienia dokonał Norbert Donhofer, austriacki antykwariusz³⁸. To z nim bowiem nawiązał kontakt wnuk Maxa – John Morton, prosząc o wycenę kolekcji ojca z nadzieją, że dzieła po sprzedaży wrócą do Austrii³⁹. Wszystkie oprawy zostały więc opisane i scharakteryzowane bardzo dokładnie na potrzeby wydanego przez antykwariat N. Donhofera katalogu⁴⁰. Jest to najprawdopodobniej jedyne opublikowane źródło opisów opraw z pracowni Warsztatów wraz z ich dokumentacją ilustracyjną, umożliwiające zapoznanie się z wyglądem projektów artystów zrzeszonych w stowarzyszeniu. Większość opraw znajduje się bowiem w prywatnym posiadaniu⁴¹. Choć zawiera on opis tylko 23 pozycji z ponad 300 dzieł, które wyprodukowano w Warsztatach, wśród książek z kolekcji M. Morgensterna znaleźć można dobre przykłady omówionych w źródłach sposobów ozdabiania opraw przez artystów stowarzyszenia. Zdecydowano się więc wykorzystać opracowany przez Donhofera katalog i informacje w nim zawarte do zaprezentowania przykładów opraw sygnowanych przez Warsztaty Wiedeńskie.

W kolekcji M. Morgensterna większość projektów (18) jest autorstwa samego Josefa Hoffmana, co potwierdza obecność monogramu „JH” na oprawach. W dwóch przypadkach pojawia się tylko monogram Warsztatów, bez jednoznacznego wskazania artysty odpowiedzialnego za koncepcję – N. Donhofer podaje jednak, że prawie na pewno można przypisać autorstwo jednej z nich J. Hoffmannowi⁴². Pojawiają się także oprawy innego autorstwa. Pierwszą z nich zaprojektowała Reni Schaschl (właśc. Irene Schaschl-Schuster), która studiowała w wiedeńskim Uni-

Bayerische Staatsbibliothek München (sygn. BV043214692) czy Staatsbibliothek zu Berlin (sygn. RLS Dm 9289-2).

³⁸ Pragnę podziękować Panu N. Donhoferowi za pomoc w uzyskaniu ilustracji do tekstu i wiele cennych wskazówek.

³⁹ *Sammlung Max Morgenstern*. 1..., s. 13.

⁴⁰ Rekord obejmuje opis oprawy, informację o książce, dla której została ona zaprojektowana, uwagi o charakterze księgoznawczym oraz skan przedniej okładziny.

⁴¹ W wypadku opraw z katalogu większość została sprzedana prywatnym kolekcjonerom. Tylko cztery trafiły do bibliotek. Informacja od N. Donhofera.

⁴² *Sammlung Max Morgenstern*. 2..., s. 26–27.



wersytecie Sztuki Stosowanej (Universität für Angewandte Kunst Wien) (1912–1916), a jej nauczycielem był m.in. J. Hoffmann. Irene Schaschl należała także do Warsztatów – projektowała tekstylia, szkło, ceramikę, a także grafikę⁴³. W katalogu omówiono jej oprawę do *Żywota Dantego* autorstwa Giovanniego Boccaccio, a wydane go przez wydawnictwo Insel z Lipska w 1909 r.⁴⁴ Absolwentką tej samej szkoły była Gretl Hamerschlag (właśc. Margarete Berger-Hamerschlag), która dla Warsztatów Wiedeńskich przygotowała dwie książki w technice litografii. Druga z nich pt. *Kinderfreuden* okazała się ogromnym sukcesem⁴⁵. I właśnie *Kinderfreuden* znajdowała się w kolekcji Morgensterna, dodatkowo z oprawą projektu samej autorki⁴⁶. Ostatnią artystką jest Mathilde Flögl, aktywnie uczestnicząca w działaniach wiedeńskiego ruchu Arts and Crafts. Tak jak poprzedniczki, również ukończyła Uniwersytet Sztuki Stosowanej w Wiedniu (1909–1916). Dla Warsztatów Wiedeńskich tworzyła tekstylia, ubrania, akcesoria, hafty i koronki oraz grafikę⁴⁷, a dla naszego kolekcjonera oprawę dla pozycji *Die Histori von herren Tristrant und der schönen Isalden von Irlannde...*⁴⁸.

Początkowo przy projektach opraw przygotowywanych w Warsztatach sięgano tylko po papier marmurkowy, później K. Moser i J. Hoffmann zaczęli używać również skóry koziej – marokańskiej (marokin, maroquin), która następnie stała się materiałem najchętniej wykorzystywanym w oprawach⁴⁹. W projektach posługiwano się także innymi surowcami,

⁴³ *Reni Schaschl-Schuster*, [w:] *Cooper Hewitt* [online] [dostęp 3 kwietnia 2020]. Dostępny w World Wide Web: <https://collection.cooperhewitt.org/people/18537849/bio#ch>; *Irene Schaschl-Schuster*, [w:] *Wikipedia.de* [online] [dostęp 3 kwietnia 2020]. Dostępny w World Wide Web: https://de.wikipedia.org/wiki/Irene_Schaschl-Schuster.

⁴⁴ *Sammlung Max Morgenstern. 2...*, s. 16–17.

⁴⁵ *Margarete Berger-Hamerschlag. Biography* [online] [dostęp 3 kwietnia 2020]. Dostępny w World Wide Web: <http://www.viennaartist.com/biography.html>; *Margarete Hamerschlag*, [w:] *Wikipedia.en* [online] [dostęp 3 kwietnia 2020]. Dostępny w World Wide Web: https://en.wikipedia.org/wiki/Margarete_Hamerschlag.

⁴⁶ *Sammlung Max Morgenstern. 2...*, s. 32–33.

⁴⁷ *Mathilde Flögl*, [w:] *Cooper Hewitt* [online] [dostęp 3 kwietnia 2020]. Dostępny w World Wide Web: <https://collection.cooperhewitt.org/people/18050231/bio/>; *Mathilde Flögl*, [w:] *Wikipedia.en* [online] [dostęp 3 kwietnia 2020]. Dostępny w World Wide Web: https://en.wikipedia.org/wiki/Mathilde_Fl%C3%B6gl.

⁴⁸ *Sammlung Max Morgenstern. 2...*, s. 34–35.

⁴⁹ *Bucheinbände der Wiener Werkstätte. „Kunsthandwerk“...*

często jak na dzisiejsze czasy bardzo egzotycznymi. Było to m.in. skóry krokodyla, ropuchy, węża, jaszczurki, płaszczki oraz różnorodne materiały organiczne np. jedwab⁵⁰. Analizując opisy opraw zamieszczone w katalogu, zauważyć można podobne użytkowanie materiałów. W przypadku 14 projektów z katalogu (wszystkich J. Hoffmanna) pojawia się marokin. Pojawiają się też oprawy z innych materiałów: w jednym przypadku wykorzystano szarobrazową skórę ropuchy, czterokrotnie pergamin, trzykrotnie skórę (w tym raz świńską) oraz raz papier kolorowy (*Kleisterpapier*). Różnorodność wykorzystywanych surowców widać także w wyklejkach, które dla książek M. Morgensterna tworzone były z jedwabiu (raz), jedwabiu moiré (czterokrotnie), papieru kolorowego (*Buntpapier* – 4 razy, *Kleisterpapier* – 7 razy, *Goldpapier* – raz), a także pergaminu (raz). Każda z oprawionych przez członków stowarzyszenia książek otrzymywała także futerał z kolorowego papieru (*Kleisterpapier*, *Buntpapier*). Tylko raz wykorzystano karton.

Przy zdobieniu opraw wychodzących z pracowni introligatorskiej Warsztatów Wiedeńskich, sięgano po różne rozwiązania, ale zawsze, jak wpisano w programie, dostosowując je do cech materiału. W pierwszym okresie działalności pracowni introligatorskiej, główną koncepcją, którą wykorzystywali projektanci była geometryzacja, która przejawiała się przede wszystkim w stosowaniu form i motywów geometrycznych, ale sprowadzano też kształty do takich form. Stosowano zatem równoległe linie, kwadraty, romby, elipsy, koła, owale, spirale, wąsy⁵¹. Pojawiały się również stylizowane liście, kwiaty, owoce oraz często gwiazdki⁵².

Ciekawym przejawem wykorzystywania linii w projektach jest zdobienie dwóch tomów *Fausta* Johanna Wolfganga von Goethego – na obu okładzinach J. Hoffmann umieścił przerywane, połączane linie jako przedłużenie zwięzów⁵³ (1a). Z kolei pozycja autorstwa Heinricha von

⁵⁰ Tamże.

⁵¹ Tamże; *Buchleinbände Der Wiener Werkstätte*, [w:] MAK ...

⁵² Potem zaczęto sięgać po bardziej skomplikowane wzory, a pod koniec pierwszej dekady XX w. motywy wykorzystane w projekcie okładki stały się bardziej zabawne i wystawne np. oprawy malowano ręcznie, tworzone fale lub inne wypukłości opraw, wykorzystując drewniane klocki obciążone skórą (od 1924 r.). *Buchleinbände der Wiener Werkstätte*. „Kunsth Handwerk”...; *Buchleinbände Der Wiener Werkstätte*, [w:] MAK ...

⁵³ J.W. Goethe: *Faust: eine Tragödie*. Monachium: Hans von Weber, 1912. 2 t. (198, 275 s.); 4°. Autor projektu: Josef Hoffmann. Ciemnobrazowa skóra marokin, połączany

Kleista pt. *Michael Kohlhaas: Erzählung* (Monachium: Hans von Weber, 1916) otrzymała oprawę z płynnie przebiegającymi przez obie okładziny i grzbiet podwójnymi połączanymi liniami, które załamują się i przecinają się tworząc romby (Il. 1b)⁵⁴. Kompozycję z prostych i falistych linii, biegnących pionowo po bokach oraz przez środek przedniej okładziny, zaprojektował J. Hoffmann do *Wierszy* Leopolda von Andriana (Il. 1c)⁵⁵. Linie, choć uzupełnione też innymi elementami, pojawiają się też w innych oprawach. Przykładami są: oprawa zdobiona prostokątami i rombami zbudowanymi z potrójnej tłoczonej złotem linii, z umieszczonymi pośrodku stylizowanymi owocami (Il.1d)⁵⁶, oryginalna kompozycja ramowa, która w poziomych pasach została zredukowana do samej tylko tłoczonej złotem linii, a w pionowych pasach została poszerzona i wypełniona szeregiem rombów (złote tłoczenia) uzupełniona małą gwiazdką pośrodku (Il. 1e)⁵⁷. Tłoczona złotem linia pojawia się też w projekcie do książki autorstwa Gustava Römhelda pt. *Die Maler: ein Spiel*: na całej powierzchni obu okładek J. Hoffmann poprowadził pionowe linie, uzu-

górny brzeg bloku książki, wyklejki z papieru kolorowego (*Kleisterpapier*), futerał z papieru kolorowego (*Buntpapier*), umieszczony na nim szyld z tytułem. Oryginalny projekt w MAK sygn. KI 12163-2. *Sammlung Max Morgenstern*. 2..., s. 28–29.

⁵⁴ H. von Kleist: *Michael Kohlhaas: Erzählung*. Monachium: Hans von Weber, 1916. 106, [4] s.: il.; 4°. Autor projektu: Josef Hoffmann. Oprawa skórzana – czerwony marokín, połączone brzegi bloku książki, wyklejki z papieru kolorowego (*Buntpapier*), futerał z papieru kolorowego (*Kleisterpapier*), umieszczony na nim szyld z tytułem. Oryginalny projekt w MAK sygn. KI 12163-14. Tamże, s. 40–41.

⁵⁵ L. von Andrian: *Gedichte*. Haarlem: die Zilverdistel, 1913. 29, [1] s.; 8°. Autor projektu: Josef Hoffmann. Oprawa skórzana – marokín w kolorze chamois, połączony górny brzeg bloku książki, wyklejki i futerał z papieru kolorowego (*Kleisterpapier*). Złoto tłoczony tytuł na przedniej okładzinie. Na grzbiecie dwie zwykłe gwiazdki. Oryginalny projekt w MAK sygn. KI 12163-21. Tamże, s. 14–15.

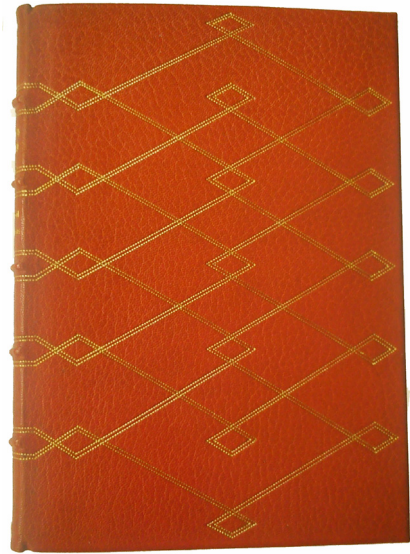
⁵⁶ A.J Botermans: *Die historie die seuen wijse mannen van romen*. Haarlem: F. Bohn's Erben, 1898. XIV, 172, IV, 16 s.; 8°. Autor projektu: Josef Hoffmann. Skóra świńska w kolorze kości słoniowej, połączana górna krawędź bloku książki, oprawa zamykana na zamki, wyklejki z jedwabiu, futerał z papieru kolorowego (*Buntpapier*), kanty futerału ze skóry. Oryginalny projekt w MAK sygn. KI 12163-19-1, KI 12163-19-2. Tamże, s. 18–19.

⁵⁷ W. Shakespeare: *Sonette*. Übertragen von Eduard Saenger. Lipsk: Insel Verlag, 1909. [41] k.; 8°. Autor projektu: Josef Hoffmann. Brązowa oprawa skórzana, połączone krawędzie bloku książki, zdublowana wyklejka, futerał z papieru kolorowego (*Kleisetpapier*). Połączone gwiazdki i tytuł na grzbiecie. Oryginalny projekt w MAK sygn. KI 12163-26. Tamże, s. 48–49.

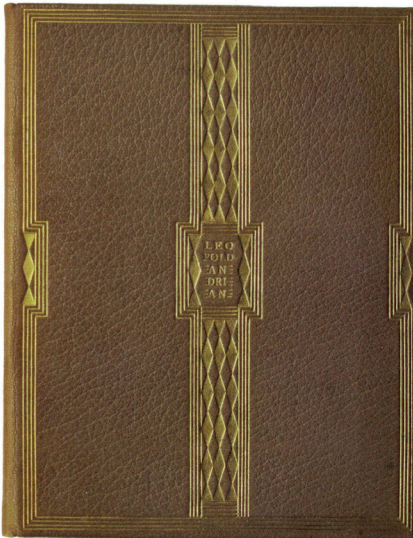
a)



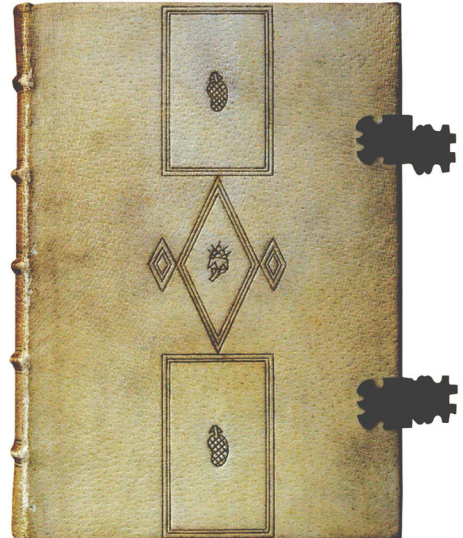
b)



c)



d)





Ilustracja 1. Przykład wykorzystania linii przy tworzeniu kompozycji geometrycznych w oprawach Warsztatów Wiedeńskich

1a) J. W. Goethe: *Faust: eine Tragödie...*

1b) H. von Kleist: *Michael Kohlhaas: Erzählung...*

1c) L. von Andrian: *Gedichte...*

1d) A. J. Botermans: *Die historie die seuen wijse...*

1e) W. Shakespeare: *Sonette...*

1f) E. Verhaeren: *Die Gesichter des Lebens...*

Źródło: *Sammlung Max Morgenstern. 2...*, s. 15, 19, 29, 41, 49, 51.

pełnione w zwierciadle przedniej okładziny złoto wytłaczanymi rombami i stylizowanym ornamentem⁵⁸.

Nie należy zapomnieć także o przepięknej oprawie do dzieła Emile Verhaeren pt. *Die Gesichter des Lebens*. W opisie N. Donhoferera można odczytać, że jest to typowy projekt J. Hoffmanna. Na obu okładkach widać

⁵⁸ G. Römheld: *Die Maler: ein Spiel*. Darmstadt: Ernst Ludwig-Press, 1913. 27 s.; 8°. Autor projektu: Josef Hoffmann. Pistacjowo zielona skóra marokin, pozłacane krawędzie

przemysłaną kompozycję ramową, uzupełnioną przez szereg trójkątów umieszczonych u góry i dołu okładki. Wszystko uzupełnione strzałkami oraz gwiazdkami i kwiatkiem na poziomej osi symetrii (Il. 1f)⁵⁹.

Oprawa dla trzech tomów *Boskiej komedii* Dantego Alighieri przypomina dywan gwiazdek, który pojawia się zarówno na obu okładkach, jak i na grzbiecie (Il. 2a)⁶⁰. Typową oprawą J. Hoffmanna, wykorzystującą podobne rozwiązanie, jest oprawa dzieła Emile Verhaeren pt. *Helena's Heimkehr: dem unveröffentlichten Manuskript nachgedichtet von Stefan Zweig*. Na okładkach projektant umieścił aż 82 gwiazdki, wzór ten pojawia się również na grzbiecie. Mają one inny kształt niż w poprzednim przykładzie (il. 2b)⁶¹.

W wielu projektach przygotowanych na zamówienie M. Morgenterna pojawiają się także kwiaty czy owoce. Tu jako przykłady podać można książki J.W. Goethego pt. *Hermann und Dorothea* z trzynastoma stylizowanymi wybitymi złotem kiściami winogron i punktami między nimi (obie okładziny) (Il. 3a)⁶² oraz Jeana Paula: *Leben des vergnügten Schulmeisterlein Maria Wutz in Auenthal: eine Art Idylle* z pięcioma po-

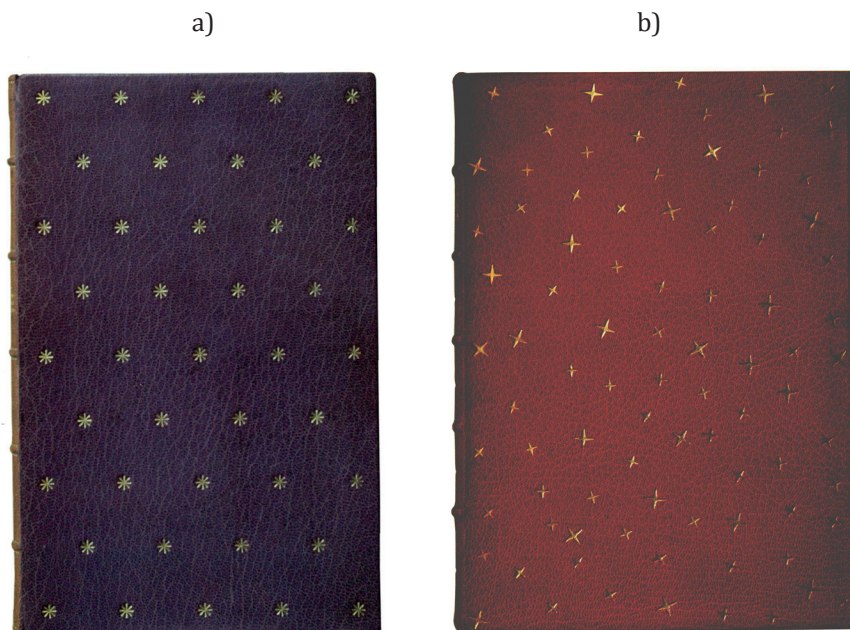
bloku książki, wyklejki z papieru kolorowego (*Buntpapier*), futerał z papieru kolorowego (*Kleisterpapier*). Połączane koła w segmentach i złoto tłoczony tytuł na grzbiecie. Oryginalny projekt w MAK sygn. KI 12163-25. Tamże, s. 46–47.

⁵⁹ E. Verhaeren: *Die Gesichter des Lebens*. Übersetzt von Erna Rehwoldt. Lipsk: Insel Verlag, 1911. 63 s.; 8°. Autor projektu: Jofes Hoffmann. Czerwona skóra marokini, połączane krawędzie bloku książki, wyklejka zdublowana, futerał z papieru kolorowego (*Buntpapier*). Połączane gwiazdki i tytuł na grzbiecie. Oryginalny projekt w MAK sygn. WE 24-10. Tamże, s. 50–51.

⁶⁰ D. Alighieri: *Göttliche Komödie*. Übertragen von Philaethes. München: Hans von Weber 1914–1916. 3 t. (189, 191, 196 s.); 4°. Autor projektu: Josef Hoffmann. Pomarańczowa skóra marokini, połączany górny brzeg bloku książki, wyklejki z papieru kolorowego (*Kleisterpapier*), futerał z pomarańczowego papieru (*Buntpapier*). Oryginalny projekt w MAK sygn. KI 12163-3. Tamże, s. 22–23.

⁶¹ E. Verhaeren: *Helena's Heimkehr: dem unveröffentlichten Manuskript nachgedichtet von Stefan Zweig*. Darmstadt, Ernst Ludwig-Press, 1909. 72, [2] s.; 8°. Autor projektu: Josef Hoffmann. Fioletowa skóra marokini, połączane brzegi bloku książki, wyklejki i futerał z papieru kolorowego (*Kleisterpapier*). Oryginalny projekt w MAK sygn. KI 12163-59. Tamże, s. 54–55.

⁶² J. W. Goethe: *Hermann Und Dorothea*. Darmstadt: Ernst Ludwig-Press, 1909 dla Insel Verlag. 58 s.: front.; 4°. Autor projektu: Josef Hoffmann. Ciemnozielona skóra marokini, połączane brzegi bloku książki, złożenie wewnętrznych kątów oprawy, wyklejki i futerał z papieru kolorowego (*Buntpapier*). Na grzbiecie złożone przerywane linie i tytuł. Oryginalny projekt w MAK sygn. KI 12163-51. Tamże, s. 30–31.



Ilustracja 2. Przykład wykorzystania gwiazdek w oprawach Warsztatów Wiedeńskich

2a) D. Alighieri: *Göttliche Komödie...*

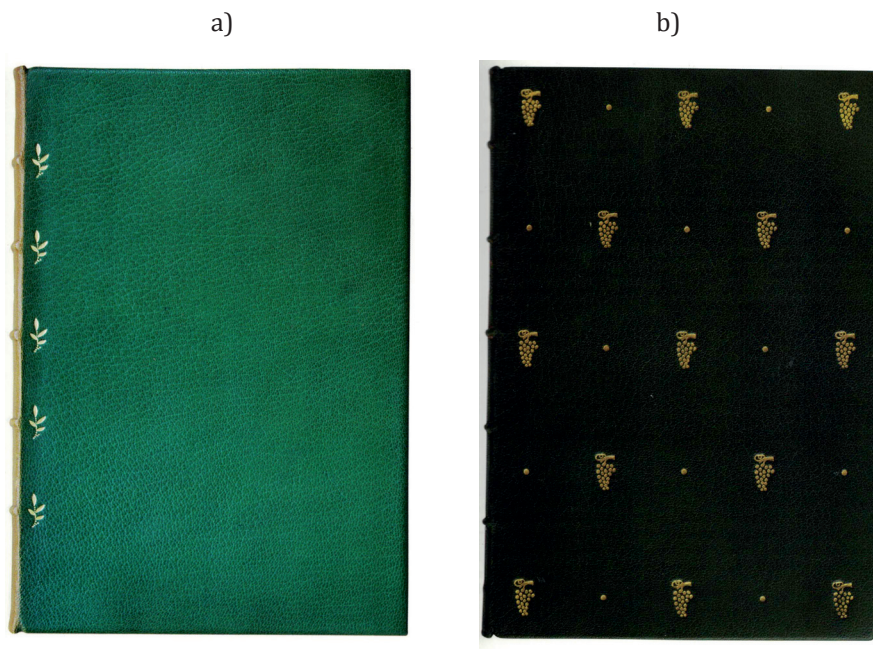
2b) E. Verhaeren: *Helena's Heimkehr...*

Źródło: *Sammlung Max Morgenstern. 2...*, s. 23, 55.

złączanymi gałązkami laurowymi, umieszczonymi jeden pod drugim na przedniej okładce przy linii grzbietu na wysokości zwięzów (Il. 3b)⁶³.

Na uwagę zasługuje kompozycja oprawy pozycji *A morality Play...*, na którą składa się bordiura zbudowana z powtarzającego się motywu przypominającego w formie trójkąt, wypełniony w całości złoceniem,

⁶³ J. Paul: *Leben des vergnügten Schulmeisterlein Maria Wutz in Auenthal: eine Art Idylle*. Monachium: Hans von Weber, 1914. 104 s.: il.; 4°. Autor projektu: Josef Hoffmann. Zielona skóra marokin, połączany górny brzeg bloku książki, wyklejki z papieru kolorowego (*Buntpapier*), futerał z zielonego papieru (*Buntpapier*). Na grzbiecie gwiazdka i linia. Oryginalny projekt w MAK sygn. KI 12163-45. Tamże, s. 38–39.



Ilustracja 3. Przykład wykorzystania stylizacji roślinnych w oprawach Warsztatów Wiedeńskich

3a) J. W. Goethe: *Hermann Und Dorothea...*

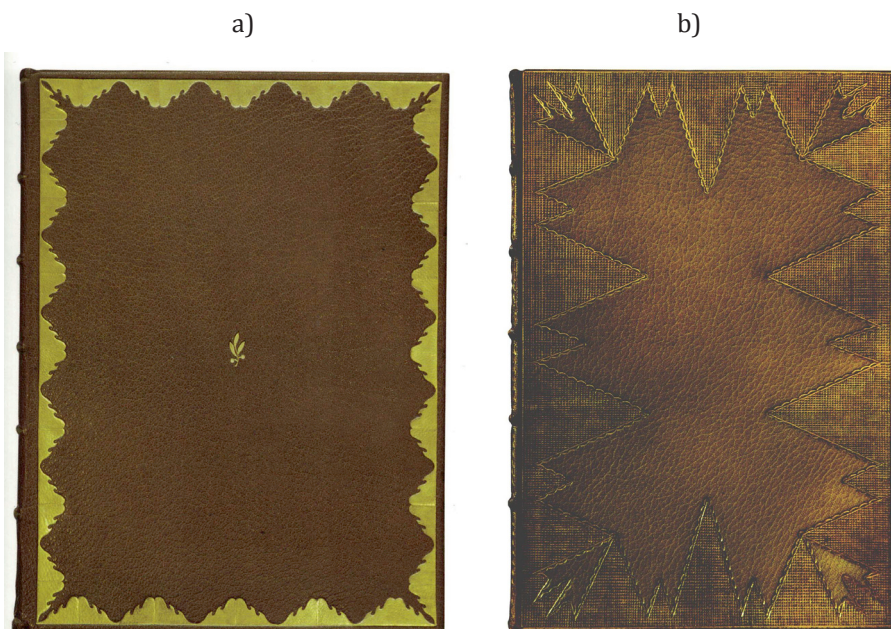
3b) J. Paul: *Leben des vergnügten Schulmeisterlein...*

Źródło: *Sammlung Max Morgenstern. 2...*, s. 39.

uzupełniona kwiatkiem w zwierciadle (Il. 4a.)⁶⁴. W podobnej stylistyce utrzymany jest projekt wymyślony na potrzeby pozycji *Donna Johanna von Castilien* autorstwa Jakoba Wassermann. Jego specyfika polega na tym, że „wystające” z brzegów okładki przedniej trójkąty (wypełnione

⁶⁴ Everyman: *A morality Play*. Londyn: Philip Lee Warner for the Riccardi, 1901. XIII, 36, [4] s.; 4°. Autor projektu: Josef Hoffmann. Jasnobrązowa skóra marokin, połączana górna krawędź bloku książki, wyklejki z papieru kolorowego (*Kleisterpapier*), futerał z papieru kolorowego (*Buntpapier*), kanty futerału ze skóry. Grzbiet z małymi złotymi gwiazdkami i połączanym tytułem. Oryginalny projekt w MAK sygn. KI 12163-13. Tamże, s. 24-25.

małymi kwadracikami w układzie siatkowym, a obramowane łukami odcinkowymi) same tworzą dodatkowe kształty geometryczne (Il. 4b)⁶⁵.



Ilustracja 4. Przykład wykorzystania różnych rozwiązań w jednym projekcie WW

4a) Everyman: *A morality Play...*

4b) J. Wassermann: *Donna Johanna von Castilien...*

Źródło: *Sammlung Max Morgenstern. 2...*, s. 19, 25, 49, 51, 57.

Nie można też zapominać, że działalności introligatorskiej członków Warsztatów Wiedeńskich przyświecał cel stworzenia rzemieślniczego dzieła sztuki, wpisującego się w ideę *Gesamtkunstwerk*. W kolekcji Mor-

⁶⁵ J. Wassermann: *Donna Johanna von Castilien*. Monachium: Hans von Weber, 1914. 76 s.: il.; 4°. Autor projektu: Josef Hoffmann. Cytrynowożółta skóra marokina, połączana górna krawędź bloku książki, wyklejki z jedwabiu moiré, futerał z papieru kolorowego (*Buntpapier*). Na grzbiecie pojawiają się także połączone linie ornamentu oraz tytuł. N. Donhofer uznaje ją za jedną z najpiękniejszych opraw J. Hoffmanna. Projekt ten po modyfikacjach został także wykorzystany do oprawy innej książki. Tamże, s. 56–57.

gensterna bardzo dobrym przykładem na realizację tego założenia jest oprawa autorstwa M. Flögl. Jak już wspomniano, artystka przygotowała projekt do książki zawierającej historię o Tristanie i Izoldzie. Jest on bardzo rozbudowany, ponieważ obejmuje zarówno obie okładziny, jak i wyklejkę. W ten sposób M. Flögl uzyskała aż 6 przestrzeni, które mogła wykorzystać w swojej koncepcji. Zarówno oprawę, jak i wyklejki wykonano z pergaminu, który pokryto ręcznym malowidłem. Na powierzchniach, którymi dysponowała malarka, pojawiły się obrazy przedstawiające historię zakochanej pary. N. Donhofer podkreśla, że jest to jedna z najpiękniejszych opraw, które wyszły z pracowni introligatorskiej Warsztatów i jedna z dwóch autorstwa M. Flögl (Il. 5)⁶⁶.



Ilustracja 5. Przykład realizacji „idei dzieła totalnego”. *Die Histori von Herren Tristrand...*

Źródło: *Sammlung Max Morgenstern*. 2..., s. 35.

Z kolei innym przykładem „dzieła totalnego” jest oprawa autorstwa J. Hoffmanna do dzieła Felixa Wolffa *Das Totenbuch oder die Kapitel vom Hervorkommen am Tage* – na okładzinę projektant wybrał bowiem skórę

⁶⁶ *Die Histori von Herren Tristrand und der schönen Isalden von Irlandde....* Monachium: Hyperionverlag Hans von Weber, 1909. [386] s.: il.; 8°. Autor projektu: Mathilde Flögl. Ręcznie malowana oprawa pergaminowa, wyklejki z pergaminu, zamknięcia z tłoczonego srebra, górna krawędź bloku książki czerwona. Tamże, s. 34–35.

koloru czarnego (efekt nocnego nieba), a na jej tle pod gwieździstym nieboskłonem umieścił złoto tłoczoną piramidę, stworzoną z punktów i linii⁶⁷. Również okładka I. Schaschl (G. Boccaccio: *Żywot Dantego...*), która ozdobiona jest ręcznie malowanym wieńcem laurowym i harfą, a na tylnej okładzinie stylizowanym bukietem z różnokolorowo farbowanych kwiatów, jest przejawem koncepcji *Gesamtkunstwerk*⁶⁸.

Jak już zauważono, M. Morgenstern często miał znaczący wpływ na powstające oprawy. Przykładem może być książka Juliusa Kühna pt. *Die Brücke: Gedichte*⁶⁹, której projekt okładziny znajduje się z Muzeum Sztuki Stosowanej w Wiedniu (*Museum für angewandte Kunst*)⁷⁰. Na oprawie widoczny jest tylko stylizowany kwiat, umieszczony w owalu z połączonych punktów. Projekt z kolei jest dużo bogatszy, zawiera jeszcze trójkąt umieszczone po każdej ze stron owalu (Il. 6b)⁷¹.

Omówione opisy opraw z kolekcji M. Morgensterna, choć stanowią tylko drobny wycinek wszystkich opraw Warsztatów, są dobrymi przykładami poszczególnych rozwiązań artystycznych, po jakie sięgali projektanci związani z pracownią introligatorską. Potwierdzeniem tego, że są one stylistyką podobne do innych projektów stowarzyszenia może być

⁶⁷ F. Wolff: *Das Totenbuch oder die Kapitel vom Hervorkommen am Tage*. Darmstadt: Ernst Ludwig-Press, 1914. 134 s.: il.; 8°. Autor projektu: Josef Hoffmann. Czarna oprawa skórzana, połączane krawędzie bloku książki, wyklejki z jedwabiu moiré, futerał z kartonu, na futerale szyld z tytułem. Oryginalny projekt w MAK sygn. KI 12163-18. Tamże, s. 58-59.

⁶⁸ G. Boccaccio: *Das Leben Dantes*. Deutsche Übertragung Otto Freiherrn von Taube. Leipzig: Insel Verlag, 1909. 73, [2] s.; 4°. Autor projektu: Josef Hoffmann. Oprawa pergaminowa, farbowana na czarno, dwa odcienie szarego w ten sposób, że uzyskano obramowania pola środkowego w kolorze kości słoniowej, połączane krawędzie bloku książki, wyklejki z farbowanego złotego papieru, futerał z papieru kolorowego (Kleisterpapier). Oryginalny projekt w MAK sygn. KI 12163-18. Tamże, s. 58-59.

⁶⁹ J. Kühn: *Die Brücke: Gedichte*. Darmstadt: Ernst Ludwig-Press, 1913. 61 s.; 8°. Autor projektu: Josef Hoffmann. Skóra marokin, połączane krawędzie bloku książki, zdublowana wyklejka, futerał z papieru kolorowego (*Buntpapier*), w futerale skórzane kanty. Na grzbiecie wytłoczony złoto tytuł. Oryginalny projekt w MAK sygn. KI 12163-23. Tamże, s. 44-45

⁷⁰ Muzeum jest w posiadaniu 133 projektów opraw z pracowni Warsztatów Wiedeńskich autorstwa Dagoberta Peche (12), Mathilde Flögl (23), Hilde Jesser-Schmid (4), Josefa Hoffmanna (69), Marii Likarz-Strauss (8), Felice Rix (2), Irene Schaschl-Schuster (6) oraz Juliusa Zimpela (9). 17 projektów należy do książek z kolekcji M. Morgensterna. Są dostępne w wersji cyfrowej.

⁷¹ *Museum für angewandte Kunst* [online] [dostęp 3 kwietnia 2020]. Dostępny w World Wide Web: https://sammlung.mak.at/sammlung_online?id=collect-233299.

także to, że J. Hoffmann czasami wykorzystywał jeden projekt przy zamówieniach różnych klientów. Oprawą z kolekcji M. Morgensterna, która po zmianach była wykorzystana przy innym projekcie jest oprawa do dzieła J. Wassermanna pt. *Donna...* Z kolei pozycja Georga Büchnera pt. *Śmierć Dantona* otrzymała oprawę wcześniej przygotowaną dla tego samego tytułu, ale dla innego kolekcjonera (po niewielkich modyfikacjach).

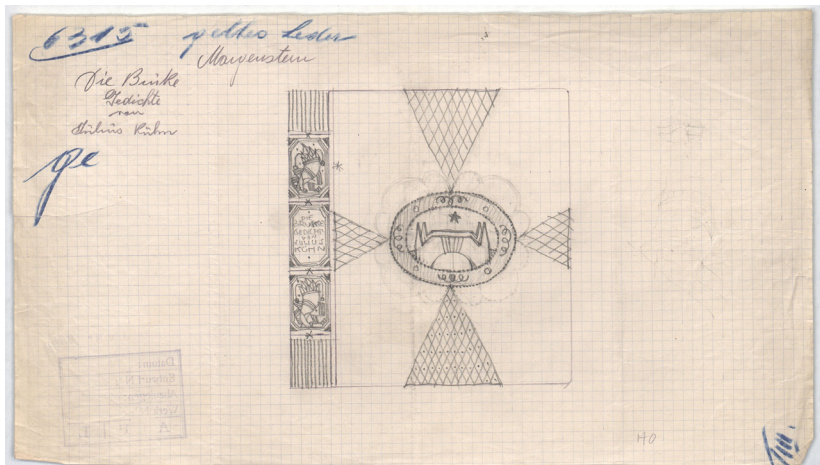
a)



Ilustracja 6. Przykład realizacji „idei dzieła totalnego” w oprawach z pracowni Warsztatów Wiedeńskich

Źródło: *Sammlung Max Morgenstern*. 2..., s. 45; *Museum für angewandte Kunst*. https://sammlung.mak.at/sammlung_online?id=collect-233299.

b)



Rozwiązania zdobnicze, pojawiające się w opisanych oprawach, są charakterystyczne dla działalności pracowni introligatorskiej Warsztatów Wiedeńskich, a przede wszystkim twórczości J. Hoffmanna. Porównując je z projektami innych opraw, które pochodzą z kolekcji MAK⁷², zauważyć można, że te wykorzystujące linie stanowią większość. Na 116 projektów (wyłączając projekty dla M. Morgensterna), 48 opiera się na wykorzystaniu linii, a tylko w wypadku J. Hoffmanna sięga on po to rozwiązanie 30 razy. 21 projektów zawiera figury geometryczne (w tym aż 11 autorstwa J. Hoffmanna). Oczywiście pojawiały się także stylizowane owoce, gwiazdki oraz ornamenty, tak jak w przykładowych oprawach z omawianej kolekcji.

W kilku przedstawianych oprawach realizuje się koncepcja *Gesamtkunstwerk*, która była bardzo ważna dla poczynań podejmowanych przez artystów z Warsztatów. Oprawa miała odzwierciedlać treść dzieła i stać się jego immanentną częścią. Oczywiście zwracano także uwagę na urodę i bardzo dobre, rzemieślnicze wykonanie opraw, co było zgodne z założeniami ruchu Arts and Crafts. Projektowane w tym duchu oprawy zamieszczone w katalogu odznaczają się niezrównanym pięknem i do dnia dzisiejszego cenione są przez kolekcjonerów, zresztą tak jak i inne produkty Warsztatów. Jak cenne są to przejawy kultury materialnej świadczy także fakt, że najdroższe oprawy zamawiane w Warsztatach kosztowały nawet 400 Koron (8000–10000 Euro)⁷³, a na rynku antykwarycznym osiągają znaczące kwoty. Wystawione na aukcji przez Donhoferera książki wycenione zostały przez antykwariusza na kwoty pomiędzy 4500–25000 Euro i udało się znaleźć dla nich nowych nabywców⁷⁴.

Bibliografia

23 *Wiener Werkstätte Bindings for Max Morgenstern – On Show in Vienna, until October 2015*, [w:] *ILAB.org* [online] [dostęp 3 kwietnia 2020]. Dostępny

⁷² W trakcie realizacji w pracowni introligatorskiej mogły zajść zmiany w stosunku do pierwotnych projektów i oprawy wykonane na ich podstawie mogą się różnić.

⁷³ K. Holzer, dz. cyt.

⁷⁴ Najtańszą książką była: F. Wolff: *Das Totenbuch oder die Kapitel...* (4500), a najdroższą *Die Histori von Herren Tristrand...* (25000). Siedem książek wyceniono na 7000,

- w World Wide Web: <https://ilab.org/articles/23-wiener-werkstatte-bindings-max-morgenstern-show-vienna-until-october-2015>.
- Adele Bloch-Bauer I.*, [w:] *Wikipedia.pl* [online] [dostęp 30 marca 2020]. Dostępny w World Wide Web: https://pl.wikipedia.org/wiki/Adele_Bloch-Bauer_I.
- Arts and Crafts*, [w:] *Encyklopedia architektury* [online] [dostęp 12 lutego 2020]. Dostępny w World Wide Web: https://archirama.muratorplus.pl/encyklopedia-architektury/arts-and-crafts,62_485.html.
- Biographie – Wiener Werkstätte*, [w:] *Voglhofer* [online] [dostęp 25 kwietnia 2019]. Dostępny w World Wide Web: <http://www.voglhofer.at/rtc-voglhofer/394.html>.
- Brandstätter Christian, *Design der Wiener Werkstätte 1903–1932*, Wien 2003.
- Bucheinbände der Wiener Werkstätte* [online], „Kunsth Handwerk” 2017, nr 1 [dostęp 30 marca 2020]. Dostępny w World Wide Web: https://issuu.com/humanbrand1/docs/fertige_ausgabe_01_2017_mit_cover.
- Bucheinbände der Wiener Werkstätte*, [w:] *MAK* [online] [dostęp 30 marca 2020]. Dostępny w World Wide Web: https://www.mak.at/programm/ausstellungen/bucheinbaende_der_wiener_werkstaette.
- Fritz Waerndorfer*, [w:] *Austria-Forum* [online] [dostęp 12 lutego 2020]. Dostępny w World Wide Web: https://austria-forum.org/af/AustriaWiki/Fritz_Waerndorfer.
- Hoffmann, Josef*, [w:] *Austria-Forum* [online] [dostęp 12 lutego 2020]. Dostępny w World Wide Web: https://austria-forum.org/af/Biographien/Hoffmann%2C_Josef.
- Holzer Konrad, *Bucheinbände der Wiener Werkstätte*, [w:] *Austrian Posters. Beiträge zur Geschichte der visuellen Kommunikation* [online] [dostęp 30 marca 2020]. Dostępny w World Wide Web: <https://www.austrianposters.at/2017/03/11/bucheinbaende-der-wiener-werkstaette/>.
- Irene Schaschl-Schuster*, [w:] *Wikipedia.de* [online] [dostęp 3 kwietnia 2020]. Dostępny w World Wide Web: https://de.wikipedia.org/wiki/Irene_Schaschl-Schuster.
- Keil Stefan, *Neustiftgasse 32–34, 1070 Wien Neubau*, [w:] *Jugendstilwien. Die schönsten Jugendstil Häuser von Wien* [online] [dostęp 12 lutego 2020].



- Dostępny w World Wide Web: <http://jugendstilwien.at/ort/neustiftgasse-32-34-1070-wien-neubau/>.
- Margareta Berger-Hamerschlag. Biography* [online] [dostęp 3 kwietnia 2020]. Dostępny w World Wide Web: <http://www.viennaartist.com/biography.html>.
- Margarete Hamerschlag*, [w:] *Wikipedia.en* [online] [dostęp 3 kwietnia 2020]. Dostępny w World Wide Web: https://en.wikipedia.org/wiki/Margarete_Hamerschlag.
- Mathilde Flögl*, [w:] *Cooper Hewitt* [online] [dostęp 3 kwietnia 2020]. Dostępny w World Wide Web: <https://collection.cooperhewitt.org/people/18050231/bio>.
- Mathilde Flögl*, [w:] *Wikipedia.en* [online] [dostęp 3 kwietnia 2020]. Dostępny w World Wide Web: https://en.wikipedia.org/wiki/Mathilde_Fl%C3%B6gl.
- Matulla O., *Moser, Koloman (Kolo) (1868–1918), Maler und Graphiker*, [w:] *ÖBL* [online] [dostęp 25 kwietnia 2020]. Dostępny w World Wide Web: https://www.biographien.ac.at/oeb1/oeb1_M/Moser_Koloman_1868_1918.xml.
- Neiß Herta, *Wiener Werkstätte. Zwischen Mythos und wirtschaftlicher Realität*. Köln; Weimar, cop. 2004.
- Niederacher Sonja, *Dossier Max Morgenstern und Hertha Morgenstern. Pro-wienienzforschung bm: ukk – LMP*. 2009. [online] [dostęp 30 marca 2020]. Dostępny w World Wide Web: https://www.bmkoes.gv.at/dam/jcr:16c88174-41ec-47f7-a8cc-acd7f28ba2ed/dossier_morgenstern.pdf.
- Otto Primavesi*, [w:] *Austria-Forum* [online] [dostęp 12 lutego 2020]. Dostępny w World Wide Web: https://austria-forum.org/af/AustriaWiki/Otto_Primavesi.
- Reni Schaschl-Schuster*, [w:] *Cooper Hewitt* [online] [dostęp 3 kwietnia 2020]. Dostępny w World Wide Web: <https://collection.cooperhewitt.org/people/18537849/bio#ch>.
- Sammlung Max Morgenstern. 1, Pressensrucke und bibliophile Drucke*, Wien [b.d.]. *Sammlung Max Morgenstern. 2, 23 Einbände der Wiener Werkstätte für Max Morgenstern*, Wien [2015].
- Schweiger Werner J., *Meisterwerke der Wiener Werkstaette: Kunst und Handwerk*, Wien cop. 1990.
- Selden Brigitte, *Das dualistische Prinzip. Zur Typologie abstrakter Formensprache in der angewandten Kunst, dargestellt am Beispiel der Wiener Werkstätte, des Artel und der Prager Kunstwerkstätten*, München 1991.

Wiener Werkstaette, [w:] *Woka Lexikon* [online] [dostęp 12 lutego 2020]. Dostępny w World Wide Web: <https://www.woka.com/de/lexikon/wiener-werkstaette.html>.

Wiener Werkstätte, [w:] *Austria-Forum* [online] [dostęp 12 lutego 2020]. Dostępny w World Wide Web: https://austria-forum.org/af/AustriaWiki/Wiener_Werkst%C3%A4tte.

Wiener Werkstätte, [w:] *Weltum* [online] [dostęp 12 lutego 2020]. Dostępny w World Wide Web: http://www.weltum.de/weltum/themen/thema.php?thema_id=700.

▼

**Bookbinding art Wiener Werkstätte as an implementation
of the idea of the Arts and Crafts movement
in European culture of the 20th century book
(on the example of Max Morgenstern's book collection)**

ABSTRACT: On the basis of European culture, the Vienna Workshops are one of the best-known examples of implementing the assumptions of the Arts and Crafts movement created in the 19th century. The activities undertaken by the artists associated with the Workshops have significantly contributed to the development of book art, especially the decoration of binding. While creating them, manual methods were returned, using the involvement of the best craftsmen – bookbinders or goldsmiths. Due to the significant impact of the Workshops' activities on the book culture in Europe and the artistic value of their design binding, which is still valued today, this issue is discussed in the article based on the Max Morgenstern collection. The history of the creation of the Vienna Workshop was outlined, with particular emphasis on the bookbinding workshop, and the biography of M. Morgenstern, one of the best workshop customers. However, the main part of the article is to discuss the artistic solutions used in the design of the luminaires and show their application on the example of the collection in question. Issues of authorship and the specificity of materials that artists and craftsmen used in the Vienna Workshops will also be addressed.

KEYWORDS: Arts and Craft, book culture, Max Morgenstern, bookbinding art, Wiener Werkstätte.

◀